

ФАТИЧНЕ СПІЛКУВАННЯ ПЕРСОНАЖІВ М. ГОГОЛЯ ТА ЙОГО ФУНКЦІЇ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

Жуйкова М. В.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Об'єктом дослідження є фрагменти творів М. Гоголя, де репрезентовано фатичну (контактну) функцію мови, яка протиставляється інформативній функції. У статті встановлено особливості та функції фатичного спілкування персонажів М. Гоголя. Докладно проаналізовано діалог двох героїв комедії «Женитьба» (Подколесіна та Агафії Тихонівни) в ситуації, коли вони вперше залишаються наодинці і повинні здолати психологічний бар'єр, реалізуючи себе у ролях потенційних наречених. Мовленнєва поведінка героїв зображена Гоголем у формі, наближеній до так званого світського, салонного спілкування, поширеного в Російській імперії серед осіб з високим соціальним статусом: обговорюються приємні, знайомі обом мовцям теми, предмети обговорення часто змінюються, використовуються мовні одиниці з позитивними змістами, мовці виявляють близькі емоційні оцінки тощо. Мовно-стилістичний аналіз цього діалогу свідчить, що його побудовано як вторинний текст пародійного спрямування, у якому збережено лише деякі формальні ознаки світських бесід і тонко акцентовано логічно-комунікативні вади обох учасників спілкування.

Зауважено, що пародіювання як художній прийом передбачає обізнаність читачів з прототекстом або протостилем, оскільки за відсутності такого знання пародійність вторинного тексту втрачається. Простежено, що Гоголь не дає прямих відсилок до прототекстів, проте водночас гіперболізовано відтворює не лише формальні ознаки світської бесіди, а й її змістову сторону: систему колективних цінностей, психологічні особливості міжособистісних стосунків, емотивну атмосферу спілкування. Таким чином, з'ясовано, що діалоги Гоголя, у яких імітується світське спілкування, виконують подвійну функцію: по-перше, слугують засобом для висміювання персонажів, а по-друге, пародіюють малозначущу світську комунікацію, яка не призначена для інформаційного обміну в суспільстві та формування справжніх міжособистісних взаємин.

Ключові слова: фатична комунікація, фатична функція мови, світське спілкування, пародіювання, прототекст, інтертекстуальність, М. Гоголь.

Zhuikova M. Phatic communication of Mykola Hohol's characters and its functions in a literary text. The object of research is fragments of Mykola Hohol's works, where the phatic (contact) function of language is represented, which is opposed to the informative function. The aim of this article is to establish the features and functions of the phatic communication of Mykola Hohol's characters. The dialogue between two characters (Podkolesin and Agafya Tikhonovna) of the comedy "Marriage" (Zhenit'ba) in a situation when they are left alone for the first time and have to overcome a psychological barrier; realizing themselves in the role of potential bride and groom, is analyzed in detail. The speech behavior of the characters is described by Mykola Hohol in a form close to the so-called secular small talks, common in the Russian Empire among people with high social status: pleasant topics familiar to both speakers are discussed, the subjects are often changed, language units with positive meanings and close emotional assessments are used, etc. Linguistic and stylistic analysis of this dialogue shows that it is constructed as a secondary text of parody direction, which retains only some formal features of secular small talks and subtly emphasizes the logical and communicative defects of both participants. Parody as an artistic technique presupposes readers' familiarity with the prototext or protostyle, because in the absence of such knowledge the parody of the secondary text is lost. Despite the fact that Mykola Hohol does not give direct references to prototexts, he hyperbolically reproduces not only the formal features of secular small talks, but also its semantic side: the system of collective values, psychological features of interpersonal relationships, emotional atmosphere of communication. Thus, Mykola Hohol's dialogues, which simulate secular small talks, have a dual function: first, they serve as means of ridiculing the characters, and secondly, they parody insignificant secular small talk which is not intended for information exchange in society and the formation of true interpersonal relationships.

Key words: phatic communication, phatic function of language, secular small talk, parody, prototext, intertextuality, Mykola Hohol.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. Фатичне спілкування є особливим видом вербальної комунікації, яке не призначене для передачі інформації про світ; мета такого спілкування полягає у встановленні та підтриманні соціальних контактів, у демонстрації готовності мовця до взаємодії з іншими членами соціуму. У фатичному спілкуванні реалізується специфічна

функція мови, вивчення якої почалось із піонерської роботи британського антрополога Б. Малиновського «Myth in primitive psychology» (Миф у примітивній психології) 1926 р. Виокремлення й осмислення феномену фатичного спілкування привело дослідників до протиставлення інформативної та фатичної, або контактної, функцій мови. Як зауважує І. Шевченко, «перша націлена на отримання

нових, істотно значущих відомостей, друга забезпечує процес інформаційного обміну *per se*, утворюючи почуття соціальної солідарності» [11, 114]. У наукових студіях фатичне спілкування аналізується передусім у структурно-функціональному аспекті, а матеріалом для нього стають здебільшого прояви спонтанної (усної та письмової) вербальної комунікації в соціальних групах (наприклад, форми етикетної взаємодії, прийнятої у певній етнічно-культурній спільноті). Разом з тим фатичну взаємодію часто моделюють письменники, включаючи фатичні діалоги своїх героїв у художні тексти; у них функції такого роду поведінки персонажів можуть розширюватися й суттєво відрізнятися від тих, що їх вивчають лінгвісти в межах теорії мовленнєвої комунікації. Необхідністю всебічного вивчення феномену фатичного спілкування в художніх текстах і визначається **актуальність** нашої статті.

Формулювання мети і завдань дослідження.

Мета дослідження – виявити й схарактеризувати ті функції фатичних діалогів у художньому тексті, які виходять за межі базового призначення фатичного спілкування (забезпечення «почуття соціальної солідарності»). Нашу увагу привернули декілька діалогів із різних творів М. Гоголя, де зображено фатичне спілкування персонажів. **Завдання** статті полягають у тому, щоб, по-перше, виявити лексико-семантичні, стилістичні та прагматичні особливості таких діалогів; по-друге, проаналізувати характеристики плану змісту і плану вираження фатичних діалогів у структурі багаторівневих художніх текстів М. Гоголя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У працях останніх десятиліть, що присвячені контактній функції в комунікації, активно обговорюються питання жанрів та різновидів фатичного спілкування, його національно-культурної специфіки та етикетної ролі, а також антропологічні, психологічні, соціальні аспекти вербальних контактів (див. докладний огляд у роботі Г. Карпук [5]). Дослідниця наголошує, що встановлення міжособистісного контакту є необхідною умовою реалізації комунікативного наміру, а сам контакт розглядає як «настанову на досягнення емоційно-інтелектуального порозуміння, врегулювання комунікативної дистанції, формування довіри, досягнення позитивного налаштування комунікантів у стосунку один до одного» [5, 37]. Як вважає Н. Арутюнова, всі фатичні діалоги з урахуванням мети спілкування можна розділити на два типи: по-перше, це діалоги, які призначено «для встановлення та регулювання міжособистісних відносин», а по-друге, це так звані малозначущі діалоги, які не переслідують безпосередньої мети, однак «дуже важливі як регулятори психічних станів людей, їхніх взаємин» [1, 52–53]. Малозначущі форми спілкування реалізуються в таких жанрах комунікації, як *світська бесіда*, *пліткування*, *теребені*, в англійських культурах – *small talk*, *gossip* [10, 7]. Нас цікавить передусім комунікативний жанр світської бесіди, оскільки саме його імітує М. Гоголь у деяких своїх творах, зокрема в комедіях «Ревизор», «Женитьба» та поемі «Мертві душі», зображуючи столичне і провінційне дворянське середовище російської імперії першої

половини XIX ст. На думку В. Демет'єва, який докладно аналізує цей жанр мовлення, «світське спілкування має спричинити мінімум незручностей співрозмовникам і підкреслювати їх високий соціальний статус» [4, 214]. Основна мета світської бесіди полягає в тому, аби створити в мікроколективі, члени якого мають однорідний і доволі високий соціальний статус, позитивну емоційну тональність без заторкування особистісних сфер мовців. Це дозволяє співрозмовникам за приємною, малозначущою бесідою гарно провести час у певному товаристві.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У часи М. Гоголя, а також і пізніше, вміння вести світські бесіди цінувалось ніяк не менше ніж чин, освіта, матеріальні статки. Поради щодо форми та змісту світського спілкування («салонної болтовни») викладено, зокрема, у книзі «Интересный собеседник, или Искусство быть всегда занимательным в обществе», що видана 1909 р. у Петербурзі (далі цит. за [6]). Від вихованої світської особи вимагалось володіння специфічним мистецтвом комунікативної поведінки, яке давалось далеко не всім: «Главным условием оживленной, легкой беседы является приятная подвижность ума, при которой нетрудно переходит с одной темы на другую, отыскивая в каждом предмете интересную сторону» [6, 213]. Щодо тем, які могли слугувати предметом світської бесіди, автор книги дає такі поради: «Чем разнообразнее предметы, которыми вы пользуетесь для салонной болтовни, тем она выходит живее и занимательнее. Здесь все может послужить темой разговора: новости дня, различные происшествия в кругу ваших знакомых, театральные зрелища, концерты, путевые приключения (ваши собственные или чужие), общественные вопросы, веселые эпизоды, пережитые вами или слышанные, торжества, бывшие или предстоящие, наблюдения в вашей среде, – все это представляет пестрые камешки в мозаике, которая служит узором для игривой беседы в обществе. Нужно только уметь распорядиться этим материалом, искусно разнообразить его, не вдаваясь слишком серьезно и слишком глубоко ни в какой предмет, избегая докторального тона» [6, 214].

Отже, ідеальна світська бесіда мала бути різноманітною за темами, які в ній заторкувались лише поверхово; виключалось повернення до тем, які вже були предметом обговорення; кожний мовець мусив оптимально дозувати кількість інформації, яку він подавав у діалозі, аби в комунікацію могли включитися інші співрозмовники; мовці мали також стежити за тим, щоб бесіда не переривалась і в ній не було довгих пауз. У «Мертвих душах» М. Гоголь сатирично зобразив мовців, що опанували правила люб'язної бесіди, в декількох епізодах світського спілкування в губернському місті N, іронічно натякаючи на те, що сам він не володіє таким мистецтвом:

*В точности не могу передать слов губерна-
торши, но было сказано что-то, исполненное боль-
шой любезности, в том духе, в котором изъясняются
дамы и кавалеры в повестях наших светских писа-
телей, охотников описывать гостинные и похва-
лительные знанием высшего тона, в духе того, что
неужели овладели так вашим сердцем, что в нем*

нет более ни места, ни самого тесного уголка для безжалостно позабытых вами. Герой наш поворотился в ту же минуту к губернаторше и уже готов был отпустить ей ответ, вероятно, ничем не хуже тех, какие отпускают в модных повестях Звонские, Линские, Лидины, Гремины и всякие ловкие военные люди, как, невзначай поднявши глаза, остановился вдруг, будто оглушенный ударом (3, 166).

Репліка жінки губернатора, включена в авторський текст, дублюється і розвивається в інших фрагментах того ж розділу у формі прямого мовлення:

В это время из дамских благовонных уст к нему устремилось множество намеков и вопросов, проникнутых насковозь тонкостию и любезностию: «Позволено ли нам, бедным жителям земли, быть так дерзкими, чтобы спросить вас, о чем мечтаете?», «Где находятся те счастливые места, в которых порхает мысль ваша?», «Можно ли знать имя той, которая погрузила вас в эту сладкую долину задумчивости?» (3, 167).

Перед нами гіперболізоване мовлення, перенасичене лексичними одиницями та зворотами, синтаксичними конструкціями квазівисокого стилю, яке, на перший погляд, виходить за межі дозволених у світському спілкуванні тем (заторкує особистісну сферу персонажа), однак Гоголь сміливо вводить його в текст поеми, втілюючи в цих репліках свій художній задум.

Звернімося до аналізу фатичного діалогу в комедії «Женитьба», де два персонажі – Агафія Тихонівна та Подколесін – намагаються проявити себе у потенційних, нових для обох соціальних ролях наречених; згідно з прийнятими нормами, провідна роль у такій взаємодії належить чоловікові. Герої залишаються наодинці, отримавши від іншого персонажа (Кочкарьова) настанови, як треба поводитись у цій ситуації. Кочкарьов – Подколесіну: «Послушай, тепер же минути серце и требуй руки»; Кочкарьов – Агафії Тихонівні: «Будьте посмелее, он очень смирен, старайтесь быть как можно развязнее».

Подаємо сцену спілкування Агафії Тихонівни та Подколесіна з розбиттям на блоки і комунікативні ходи.

(I) АТ. Прошу покорнейше садитесь. (Садятся и молчат).

(IIa) П. Вы, сударыня, любите кататься?

(IIб) АТ. Как-с кататься?

(IIв) П. На даче очень приятно летом кататься в лодке.

(IIг) АТ. Да-с, иногда с знакомыми прогуливаемся.

(IIг) П. Какое-то лето будет – неизвестно.

(IIд) АТ. А желательнее, чтобы было хорошее.

(Оба молчат).

(IIIa) П. Вы, сударыня, какой цветок больше любите?

(IIIб) АТ. Который покрепче пахнет-с, гвоздику-с.

(IIIв) П. Дамам очень идут цветы.

(IIIг) АТ. Да, приятное занятие. (Молчание).

(IVa) АТ. В которой церкви вы были прошлое воскресенье?

(IVб) П. В Вознесенской, а неделю назад тому был в Казанском соборе. Впрочем, молиться всё

равно, в какой бы то ни было церкви. В той только украшение лучше. (Молчат. Подколесин барабанит пальцами по столу).

(Va) П. Вот скоро будет екатерингофское гулянье.

(Vб) АТ. Да, чрез месяц, кажется.

(Vв) П. Даже и месяца не будет.

(Vг) АТ. Должно быть, веселое будет гулянье.

(Vг) П. Сегодня восьмое число. (Считает по пальцам). Девятое, десятое, одиннадцатое... чрез двадцать два дни.

(Vд) АТ. Представьте, как скоро!

(Ve) П. Я сегодняшнего дни даже не считаю. (Молчание).

(VIa) П. Какой это смелый русский народ!

(VIб) АТ. Как?

(VIв) П. А работники. Стоит на самой верхушке... Я проходил мимо дома, так щекатурищик щтукатуриет и не боится ничего.

(VIг) АТ. Да-с. Так это в каком месте?

(VIг) П. А вот по дороге, по которой я хожу всякий день в департамент. Я ведь каждое утро хожу в должность. (Молчание. Подколесин опять начинает барабанить пальцами, наконец берется за шляпу и раскланивается).

(VIIa) АТ. А вы уже хотите?..

(VIIб) П. Да-с. Извините, что, может быть, наскучил вам.

(VIIв) АТ. Как-с можно! Напротив, я должна благодарить за подобное препровождение времени.

(VIIг) П. (улыбаясь). А мне так, право, кажется, что я наскучил.

(VIIг) АТ. Ах, право, нет.

(VIIд) П. Ну, так, если нет, так позвольте мне и в другое время вечером когда-нибудь...

(VIIе) АТ. Очень приятно-с. (Раскланиваются. Подколесин уходит) (2, 50–52).

Комунікативні блоки розділено мовчанням персонажів, яке в цій ситуації спілкування акцентує завершеність одної теми і перехід до іншої. Блоки (I) та (VII) служать маркерами початку та закінчення спілкування і побудовані за правилами прийнятої у суспільстві етикетної комунікації. Інші п'ять блоків імітують малозначущу світську розмову. У чотирьох блоках ініціатором виступає Подколесін, і лише в одному – Агафія Тихонівна, яка придумує тему про церкву, однак цей блок виявляється найкоротшим: після репліки (IVб) героїня взагалі не знає, як продовжувати тему, і замовкає. Остання репліка Агафії Тихонівни (VIIе) свідчить про те, що вона цілком задоволена спілкуванням з Подколесіном, а її наступний монолог містить суцільні похвали її потенційному нареченому:

Какой достойный человек! Я теперь только узнала его хорошенько; право, нельзя не полюбить: и скромный и рассудительный. Да, приятель его давича справедливо сказал; жаль только, что он так скоро ушел, а я бы еще хотела его послушать. Как приятно с ним говорить! И ведь главное то хорошо, что совсем не пустословит. Я было хотела ему тоже словца два сказать, да, признаюсь, оробела, сердце так стало биться. Какой превосходный человек! (2, 52).

Можна зауважити, що у змальованій Гоголем сцені спілкування персонажів відповідає правилам світської бесіди: в ньому є п'ять різних тем, жодна з яких не повторюється в інших блоках; для обговорення цих тем не характерна глибина і вичерпність; обидва персонажі міняються комунікативними ролями, а їхні репліки співмірні за кількістю інформації. Всі теми корелюють з фоновими знаннями мовців (церква, гуляння, квіти, погода, катання на човні), що дозволяє обом висловлюватися з того ж самого питання. Мовці вживають чимало одиниць із позитивними змістами в лексичному значенні чи конотаціях (*приятно, хороше, веселе, смільй, желательно, лучше, любите, благодарить, гулянье, цвeток, цвeты, украшение*), що також характерно для легких світських розмов. У діалозі в основному дотримані формальні вимоги до прагматичної та семантичної зв'язності, що забезпечують його когезію, зокрема наявні прямі або опосередковані повтори лексичних одиниць, вживання слів одної тематичної групи тощо.

Усе спілкування витримане в одному емоційному тоні: мовці говорять на нейтральні або приємні теми, які викликають в обох позитивну реакцію, див. (Пв), (Ша-Шб), особливо весь блок V. Характеризуючи міжособистісну мовленнєву діяльність у «салонній» комунікації, Н. Арутюнова підкреслює її психологічну значимість: у межах такого спілкування «найбільш бажана для мовця реакція, що відповідає умовам згоди, єдинодумства та єдиновідчуття. Адресат повинен прийняти запрошення до співпереживання. У цьому полягає мета мовця. Очікується, що він так чи інакше висловить своє співпереживання» [1, 58]. Як видно із діалогу Подколесіна та Агафії Тихонівни, між ними панує емоційна та аксіологічна згода, персонажі виявляють свої емотивні реакції на почуте і сприймають події без виразного дисонансу; див. у мовленні Подколесіна репліки (Vв), (Ve), у Агафії Тихонівни репліки (Пд), (Vд); проте Агафія Тихонівна виявляється емоційно не готовою до реагування на репліку (IVб), а також на тему блоку VI; власне, відсутність її вербальної реакції дає Подколесіну привід, витримавши певну мовчанку, розкланятися і піти.

Отже, Гоголь змодельовав фатичне мовлення, яке за багатьма ознаками належить до жанру світської бесіди. Проте очевидно, що це спілкування не може вважатися світським, і, власне, цей факт автор підкреслює виразно і неодноразово. Так, Подколесін вживає просторічне слово *щекатурицик*, яке контрастує із книжними *чрез, какой бы то ни было, препровождение времени, прошу покорнейше, как-с, да-с, приятно-с*; вживання цього слова не тільки не відповідає стилістиці салонних розмов, а й суперечить соціальному статусу персонажа (Подколесін має чин «надворного советника», чим дуже пишається); в діалозі нема жодної метафори чи іншого тропа, які роблять мовлення героїв позірно яскравим і вишуканим. Найбільше емоцій, які проявляють персонажі, стосуються тривіальної теми, а саме підрахунку часу, який залишився до початку гуляння, і встановлення того факту, що гуляння відбудеться не за місяць, а лише за двадцять два дні. Саме цей

блок діалогу виявляється найменш інформативним (двічі повторюються ті самі одиниці *месяц, гулянье, скоро, дни*) і формально найбільшим (сім реплік), що характерно для пустого, беззмістовного говоріння. Подколесін декілька разів порушує вимоги принципу кооперації, подаючи замало інформації в репліках (VIa) та (VIг), причому в другому випадку його співрозмовниця цього навіть не помічає; у репліці (IIIa) герой вживає багатозначне слово *кататься*, і Агафія Тихонівна змушена перепитувати, про що йдеться. Сама ж героїня у (IIIг) недоречно реагує на узагальнене судження Подколесіна (*Дамам очень идут цветы*) реплікою *Да, приятное занятие*. Висловлення персонажів (IIг) та (IIд) є типовим зразком трюїзму, банальності, що позбавлена найменшої долі інформативності; висловлення з таким змістом не могли бути елементами справжньої світської комунікації.

Суперечить правилам ведення світської бесіди і мовчання, паузи, які перебивають спілкування шість разів. Час мовчання своїх героїв Гоголь спеціально не маркує, зауважуючи лише, що Подколесін двічі під час пауз «барабанит пальцами по столу». Такий жест однозначно вказує на його психологічний дискомфорт, викликаний напруженими пошуками прийнятної теми для розмови. В аналогічній ситуації у повісті «Іван Федорович Шпонька и его тетушка» Гоголь також зобразив гіперболізоване мовчання персонажів. Герой повісті залишається наодинці з панночкою, яка отримала настанови побалакати з гостем, аби йому не було нудно. Після мовчанки у *четверть часа*, протягом якої обидва робили вигляд, що не помічають один одного, герой нарешті спромігся почати розмову:

Наконец Иван Федорович собрался с духом: „Летом очень много мух, сударыня!“ произнес он полудрожжающим голосом.

“Чрезвычайно много!” отвечала барышня. “Братец нарочно сделал хлопнушку из старого маменькиного башмака; но всё еще очень много”.

Тут разговор опять прекратился. И Иван Федорович никаким образом уже не находил речи (1, 305).

Паралелізм обох зображених Гоголем сцен очевидний, особливо якщо взяти до уваги їх матримоніальний підтекст. У повісті Гоголь прямо зазначає час мовчанки персонажів, а у комедії розбиває її аж на шість неокреслених фрагментів. За змістовим наповненням діалог про кількість мух та способи їх знищення, очевидно, дещо відрізняється від тих тем, які знаходить для бесіди у подібній ситуації герой «Женитьбы»: теми Подколесіна є більш витонченими і наближеними до салонних (квіти, екатерингофське гуляння, катання в човні). Однак обидва персонажі говорять про щось таке, що загалом не варте уваги і слугує лише приводом для необхідного додання мовчанки.

Аналогічними є й описані Гоголем в обох творах враження персонажів від своїх партнерів по спілкуванню. Іван Федорович на питання тітки про тему розмови з панночкою реагує такою реплікою: *«Весьма скромная и благонравная девица Марья Григорьевна!»*, отже, дає їй щире емоційну оцінку; так само Агафія Тихонівна вельми позитивно харак-

теризує Подколесіна після його намагань хоч трохи оживити їх напівмертву розмову. Попри те, що сам факт необхідності говорити викликає у співрозмовників психологічний дискомфорт, по завершенні вимушеного контакту, коли напруження зникає, вони оцінюють свого партнера позитивно, що також створює комічний ефект.

Аналіз гоголівських «світських» діалогів, які введені не лише в тексти «Женитьби» та «Мертвих душ», а й у «Ревизор» (це, приміром, комічна сцена, де Хлестаков несподівано зізнається в коханні Марії Антонівні), дає змогу розпізнати в них пародійне наслідування інших дискурсивно-діалогічних форм, їх стилістики і змісту, а саме прийнятого в той час світського спілкування. Пародіювання в літературознавстві розуміють як «вид наслідування-відштовхування: використання засобів пародії, коли авторський задум не обмежений суто літературними ... рамками, але значно ширший» [7, 398]. Гоголь у своїх «салонних» діалогах вибудовує цілісну, мотивовану художніми цілями імітацію формальних особливостей соціально-психологічного типу мовлення, що було поширене як у столичних, так і в провінційних салонах Російської імперії, переслідуючи мету його висміювання і дискредитації. Пор. фрагмент авторського відступу в «Мертвих душах», де Гоголь іронічно характеризує малозначуще світське спілкування і протиставляє його змістовним формам комунікації:

В голове, просто, ничего, как после разговора с светским человеком: всего он наговорит, всего слегка коснется, всё скажет, что понадергал из книжек, пестро, красно, а в голове хоть бы что-нибудь из того вынес, и видишь потом, как даже разговор с простым купцом, знающим одно свое дело, но знающим его твердо и опытно, лучше всех этих побрякушек (3, 175).

Пародіювання є одним зі способів створення так званих вторинних текстів, які мають свій прототекст. Як зазначає М. Вербицька, історія літератури знає чимало таких творів, що «характеризуються стилістичною несамостійністю і, тим не менше, мають безсумнівну естетичну цінність. Їхні автори свідомо і послідовно відтворюють характерні риси мовно-стилістичної і композиційно-образної організації іншого твору або творів» [3, 3]. Вторинні тексти можуть бути автономними і закінченими художніми творами (як «Енеїда» Івана Котляревського, «Дон Кіхот» Мігеля Сервантеса) або ж входить до цілого твору як його структурна частина чи навіть незначні стилізовані фрагменти. Особлива роль серед вторинних текстів належить жанру літературної пародії. Для існування і пародії як жанру літератури, і пародіювання як художнього прийому необхідно, щоб читач міг розпізнати під маскою вторинного тексту ті твори чи типові зразки стилю, які виступають у ролі прототекстів. Пародіювання досягає мети лише в умовах, коли і автор, і його читачі знайомі з вихідними зразками та засвоїли їх формальну сторону (стиль, мовні особливості, семіотику тощо). «Об'єктивним засновком розуміння пародіювання, як і власне пародії, є відомість реципієнтові пародійованого об'єкту (тексту, стилю тощо)» [7, 398]. Від-

биття в пародійних текстах зовнішніх ознак прототексту чи протостилію завжди використовується для створення комічного ефекту. Важливо, що в межах певної культурної традиції форма прототекстів розпізнається не сама по собі, а як носій відповідних змістів, тобто в пародії форма виступає маркером багатоаспектного соціально-культурного або національного явища.

Свого часу М. Бахтін у статті «Из предистории романного слова» наголошував на особливій ролі пародіювання в історії європейської культури починаючи від еллінізму: «Всі ці пародії на жанри і жанрові стилі (“мови”) входять у великий і різноманітний світ словесних форм, що висміюють пряме серйозне слово у всіх його жанрових різновидах. Цей світ дуже багатий, значно багатший, ніж це зазвичай прийнято думати» [2, 418]. Лише незначна частина таких пародій виявлена і проаналізована дослідниками; на складності їх розпізнання наголосив Ю. Тинянов 1921 р. у книжці «Достоевский и Гоголь (к теории пародии)», де докладно описав чимало проявів наслідування стилю Гоголя у ранніх творах Достоевського. «Той факт, – писав Ю. Тинянов, – що пародійність “Села Степанчикова” не увійшла в літературну свідомість, є цікавим, але не поодиноким. Так, глибоко заховані пародії сюжетних схем: навряд чи догадався би хто-небудь про пародійність “Графа Нулина”, не покинь сам Пушкін про це свідчення. А скільки таких невиявлених пародій? Якщо пародію не знайдено, твір змінюється ... Але і пародія, головний елемент якої – у стилістичних деталях, будучи відірвана від свого другого плану (який може бути просто забутий), природно втрачає пародійність» [9, 48].

На нашу думку, «світські» діалоги Гоголя з його різних творів поповнюють цей «великий світ словесних форм, які висміюють серйозне слово», про що писав М. Бахтін. Пародійність цих діалогів може бути прихована від сучасного читача, мало знайомого із справжніми зразками світського спілкування, яке зникло разом з відповідною добою. В. Феніна, спираючись на власні експериментальні дослідження, твердить, що в сучасному російському суспільстві відбулася «майже повна втрата культури світського спілкування і поведінки, сформованої у XVIII та XIX ст., нема чітких однозначних уявлень про жанровий канон світської бесіди та навичок її використання» [10, 12]. Зникнення прототекстів та соціально-культурного тла, на якому вони функціонували, призвело до спрощеного сучасного сприйняття «світських» діалогів Гоголя лише як засобів висміювання персонажів. Проте для сучасників Гоголя, яким передусім і призначались його художні твори, зв'язок із першоджерелом вочевидь був прозорим і незауваженим. У складних випадках пародіювання, як зауважує О. Сисоева, може бути заторкнута «ціла ділянка інтертекстуального, що складається як з цілої низки прецедентних текстів, так і з відомих окремих текстових фрагментів. Множинність інтертекстуальних взаємин надає пародії смислову багатимірність» [8, 334]. З урахуванням цього важливо наголосити, що прототекстом для пародійних ді-

логів Гоголя став не якийсь певний добре знаний текст чи декілька зразків стилю, а цілісний тип дискурсивно-вербальної поведінки, характерний для певного часу і соціально-культурного середовища.

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Діалоги Гоголя, які пародіюють світське спілкування, відтворюють не лише сферу тогочасних реалій та специфіку вербальної поведінки персонажів, а й систему суспільних цінностей, психологічні аспекти міжособистісних стосунків, емотивно-психологічну атмосферу в соціальних групах і прошарках. Учасники «світських» діалогів, які імітує Гоголь у своїх прозових та драматичних творах, як правило, протиставлені за статтю, а сюжетні ситуації, у яких розгортається таке спілкування, так чи інакше вказують на матримоніальну чи любовну колізію. Матримоніальна колізія є основою сюжету в «Женитьбе», а в «Ревизоре» – апогеєм комедійного конфлікту; на любовні почуття Чичикова прозоро натякають дами на балу в губернатора. Поза сумнівом, ці дві сфери особистого життя активно обговорювались у малозначущому світському спілкуванні, отже, Гоголь пародіює не лише форму комунікації, а і її змістовий бік. У репліках учасників «світських» бесід із різних творів Гоголя можна виявити чимало інших внутрішніх цитатій чи алюзій (наприклад, імена героїв модних любовних романів у «Мертвых душах»: *Звонские, Линские, Гремины...*). Попри

те, що Гоголь не дає прямих відсилок до прототекстів, їх першооснова все одно висвічується в мовленні персонажів чи в авторському мовленні.

Епізоди фатичного «світського» спілкування в багатомірних художніх текстах Гоголя мають подвійну функцію. По-перше, вони слугують для створення комедійних образів персонажів, які висміюються і виставляються у неприглядному світлі. Так, автор досягає комічного ефекту внаслідок зіткнення характеристики Подколесіна, що йому дає Агафія Тихонівна («достойный, скромный и рассудительный человек», котрий, з точки зору героїні, «совсем не пустословит»), і цілком іншій оцінці персонажа, яку належить сформулювати самому читачеві (глядачеві) комедій після знайомства із «салонною» розмовою героїв. По-друге, пародіювання світського спілкування потрібне Гоголю для висміювання стилю, форми і змісту малозначущої фатичної комунікації у світському середовищі, що не переслідує мети справжнього інформаційного обміну і не сприяє створенню глибоких міжособистісних відносин. Пародіюючи «салонну» комунікацію, Гоголь демонструє своє неприйняття тієї системи цінностей, яка була основою такої комунікації і на якій було побудоване тогочасне суспільство.

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на глибший аналіз багатомірних текстів Гоголя, зокрема на пошуки в них прихованих цитатій та алюзій, які створюють ефект інтертекстуальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Диалогическая модальность и явление цитации. Человеческий фактор в языке. Коммуникация, модальность, дейксис. Москва : Наука, 1992. 281 с.
2. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. Москва : Художественная литература, 1975. 504 с.
3. Вербицкая М. В. Теория вторичных текстов (на материале современного английского языка) : автореф. дисс. на соиск. учёной степени докт. филол. наук : 10.02.04. Москва, 2000. 47 с.
4. Дементьев В. В. Теория речевых жанров. Москва : Знак, 2010. 600 с.
5. Карпук Г. В. Контактостанавливающая функция языка: направления и перспективы исследования. *Вестник Минского государственного лингвистического университета. Сер. I. Филология*. 2010. № 1 (44). С. 35–45.
6. Лаврентьева Е. В. Повседневная жизнь дворянства пушкинской поры. Москва : Молодая гвардия, 2007. 663 с.
7. Лексикон загального та порівняльного літературознавства / ред. А. Волков. Чернівці : Золоті литаври, 2001. 634 с.
8. Сысоева О. Литературная пародия: проблема жанра. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. 2013. № 5 (1). С. 330–335.
9. Тынянов Ю. Достоевский и Гоголь (к теории пародии). Петроград, 1921. 48 с.
10. Фенина В. В. Речевые жанры *small talk* и *светская беседа* в англо-американской и русской культурах : автореф. дисс. на соиск. учёной степени докт. филол. наук : 10.02.19. Саратов, 2005. 22 с.
11. Шевченко И. С. Соотношение информативной и фатической функций как проблема эколлингвистики. *Когниция, коммуникация, дискурс*. 2015. № 10. С. 114–132.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 14 т. Т. 1 : Ганц Кюхельгартен; Вечера на хуторе близ Диканьки / ред. М. К. Клеман. Москва : Изд-во АН СССР, 1940. 556 с.
2. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 14 т. Т. 5 : Женитьба; Драматические отрывки и отдельные сцены / ред. А. Л. Слонимский. Москва : Изд-во АН СССР, 1949. 512 с.
3. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 14 т. Т. 6 : Мертвые души. Ч. I / ред. Н. Ф. Бельчиков и др. Москва : Изд-во АН СССР, 1951. 924 с.

REFERENCES

1. Arutyunova, N. D. (1992). Dialogicheskaya modal'nost' i yavleniye tsitatsii. *Chelovecheskiy faktor v yazyke. Kommunikatsiya, modal'nost', deysis* [Dialogic modality and the phenomenon of citation]. Moskva: Nauka [in Russian].
2. Bakhtin, M. M. (1975). Voprosy literatury i estetiki. Issledovaniya raznykh let [Questions of Literature and Aesthetics]. Moskva: Khudozhestvennaya literatura [in Russian].

3. Verbitskaya, M. V. (2000). Teoriya vtorichnykh tekstov (na materiale sovremennogo angliyskogo yazyka). (Avtoreferat dysertatsii doctora filolohichnykh nauk) [The secondary text theory]. Moskva [in Russian].
4. Dement'yev, V. V. (2010). Teoriya rechevykh zhanrov [The theory of speech genres]. Moskva : Znak [in Russian].
5. Karpuk, G. V. (2010). Kontaktoustanavlivayushchaya funktsiya yazyka: napravleniya i perspektivy issledovaniya [Contact Function of Language: Directions and Perspectives of Its Research]. Vestnik Minskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta. Minsk. Ser. 1. Filologiya, 1 (44), 35–45 [in Russian].
6. Lavrent'yeva, Ye. (2007). Povsednevnyaya zhizn' dvoryanstva pushkinskoy pory [Everyday life of the nobility of the Pushkin era]. Moskva : Molodaya gvardiya [in Russian].
7. Volkov, A. (Ed.). (2001). Leksykon zahal'noho ta porivnyal'noho literaturoznavstva [Lexicon of general and comparative literature]. Chernivtsi: Zoloti lytavry [in Ukrainian].
8. Sysoyeva, O. (2013). Literaturnaya parodiya: problema zhanra [Literary parody: the problem of the genre]. Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo, 5 (1), 330–335 [in Russian].
9. Tynyanov, Yu. (1921). Dostoyevskiy i Gogol' (k teorii parodii) [Dostoevsky and Gogol' (to the theory of parody)]. Petrograd [in Russian].
10. Fenina, V. V. (2005). Rechevyye zhanry *small talk* i *svetskaya beseda* v anglo-amerikanskoy i russkoy kul'turakh [Speech genres *small talk* and *socialite talk* in Anglo-American and Russian cultures]. (Avtoreferat dysertatsii kandidata filolohichnykh nauk). Saratov [in Russian].
11. Shevchenko, I. S. (2015). Sootnosheniye informativnoy i faticheskoy funktsiy kak problema ekolingvistiki [The correlation of the informational and phatic functions a problem of ecolinguistics]. Kognitsiya, kommunikatsiya, diskurs, 10, 114–132 [in Russian].

SOURCES OF ILLUSTRATIVE MATERIAL

1. Gogol, N. V. (1940). Polnoe sobranie sochineniy: v 14 t. T. 1: Gants Kyukhelgarten; Vechera na khutore bliz Dikanki / red. M. K. Kleman. Moskva: Izd-vo AN SSSR [in Russian].
2. Gogol, N. V. (1949). Polnoe sobranie sochineniy: v 14 t. T. 5: Zhenitba; Dramaticheskie otryvki i otdelnye stseny / red. A. L. Slonimskiy. Moskva: Izd-vo AN SSSR [in Russian].
3. Gogol, N. V. (1951). Polnoe sobranie sochineniy: v 14 t. T. 6: Mertvye dushi. Ch. I / red. N. F. Belchikov i dr. Moskva: Izd-vo AN SSSR [in Russian].